

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԷՂԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐ ՄՈՈՒԶԵՍ ՓԵՐՄԸԼԻԻ ՀԱՂՈՐԴԱԾ
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v4i71.210

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամերիկացի բողոքական միսիոներների քարոզչական աշխատանքների արդյունքում Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերում 19-րդ դարում ձևավորվել էին բողոքական համայնքներ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին արևմտահայերի շրջանում քարոզչություն իրականացնելու նպատակով Օսմանյան կայսրություն է ժամանում Մոուզես Փեյսն Փերմըլին: Վերջինիս իր գործունեությունը ներկայացնում է երկու գրքերում, որոնք հրատարակվում են ԱՄՆ-ում 1868 և 1888 թվականներին՝ համապատասխանաբար «Կյանքի տեսարանները Արարատի լեռների շրջանում» (Life Scenes Among the Mountains of Ararat) և «Տունն ու աշխատանքը Եդեմի գետերի մոտ» (Home and work by the rivers of Eden) խորագրերով:

Հեղինակն այս աշխատանքներում հիմնականում ներկայացնում է իր միսիոներական գործունեությունը: Դրանցում տեղ են գտել նաև բազմաթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության հասարակական, մշակութային կյանքի, կենցաղի ու սովորությունների և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Այդ առումով սույն աշխատանքներն ունեն որոշակի պատմագիտական և աղբյուրագիտական արժեք հայության շրջանում

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ «25RG-6A056» ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

բողոքականության տարածման պատմության և 19-րդ դարի հայոց պատմության մի շարք հարցերի ուսումնասիրման համար:

Սույն հոդվածում քննության են ենթարկվում նշված երկու գրքերը: Փորձ է արվում ոչ միայն արժևորել դրանց նշանակությունը, այլ նաև ցույց տալ դրանցում առկա սուբյեկտիվ և գաղափարական մեկնաբանությունները, որոնք պայմանավորված են հեղինակի կրոնդավանական ընկալումներով ու պատկերացումներով:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Մոուզես Փերմըլիի (Moses Parmelee), ամերիկացի միսիոներներ, բողոքականություն, Արևմտյան Հայաստան, հայեր:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի սկզբների ամերիկացի միսիոներական կառույցները սկսեցին բուռն հետաքրքրություն ցուցաբերել Արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ: Վերջիններիս հետաքրքրության կենտրոնում են հայտնվում նաև հայերը: Մերձավոր Արևելքում միսիոներական շարժումը հիմնականում համակարգվում էր «Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի» (American Board of Commissioners for Foreign Missions կամ ուղղակի «Ամերիկյան խորհուրդ») կողմից, որն ստեղծվել էր 1810 թ. Բոստոնում (**William E.S., 1910**): Այս կառույցի ջանքերով Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների՝ հատկապես հայերի շրջանում, բողոքական գաղափարները տարածելու, ինչպես նաև տեղի ժողովուրդներին ուսումնասիրելու նպատակով, դեպի Մերձավոր Արևելք սկսեցին գործուղվել տարբեր ամերիկացի միսիոներներ:

Առաջին ամերիկացի բողոքական միսիոներները, որոնք 1830-1831 թվականներին ճամփորդեցին ողջ Հայաստանի տարածքով Էլի Սմիթն (Eli Smith) ու Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթը (Harrison Gray Otis Dwight) էին (**Հովհաննիսյան Է., 2024**): Վերջիններս իրենց ուղևորության և գործունեության ընթացքում հավաքած նյութերը հետագայում հրատարակում են (**Smith E., Dwight H., 1833**), որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Հայաստանի և հայերի մասին:

Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում միսիոներական գործունեությունը համակարգված դարձնելու նպատակով շուտով Կոստանդնուպոլսում հիմնադրվում է միսիոներական կայան: Բողոքական քարոզիչների գործունեության արդյունքում Օսմանյան կայսրության տարածքում սկսեցին ձևավորվել առաջին հայ ավետարանական համայնքները: Արդեն 1846 թ. հուլիսի 1-ին Կ.Պոլսի Բերա թաղամասում 40 հայ ավետարանականների կողմից հիմնադրվում է Հայ Ավետարանական եկեղեցին (**Թուրիկեան Վ., 1998**), որը չորս տարի անց՝ 1850 թ. նոյեմբերի 27-ին, սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կողմից ճանաչվում է որպես առանձին «միլլեթ»՝ կրոնական համայնք (**Arpee L., 1946**):

Հայկական ավետարանական եկեղեցու ստեղծումն ու տարբեր քաղաքներում հայ ավետարանական համայնքների ձևավորումը չդադարեցրեց ամերիկացի միսիոներների գործունեությունը կայսրության տարածքում: Ամերիկացի բողոքական միսիոներներն իրենց գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում շարունակեցին դրա գոյության ողջ ընթացքում:

Ամերիկացի բողոքական միսիոներները թողել են տարբեր ուղեգրություններ, գրել հուշեր, պատրաստել և իրենց կենտրոն ուղարկել նամակներ, զեկուցագրեր և հաշվետվություններ: Դրանց մի մասը տպագրվել է «Ամերիկյան խորհրդի» պաշտոնաթերթ «The Missionary Herald»-ում: Դրանցից շատերը պարունակում են հետաքրքրական և արժեքավոր տեղեկություններ տարածաշրջանի տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում հայերի վերաբերյալ: Այդ աշխատություններից շատերը պատշաճ չեն ներառված գիտական շրջանառության մեջ:

Այդ միսիոներներից է Մոուզես Փեյսն Փերմըլին, որը մի քանի տասնամյակ գործել է Արևմտյան Հայաստանում և իր գործունեությունը ամփոփել երկու գրքերում:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հողվածում քննության է ենթարկվում ամերիկացի բողոքական միսիոներ Մոուզես Փեյսն Փերմըլի հեղինակած երկու գրքերը, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանում վերջինիս իրականացրած միսիոներական գործունեությանը: Դրանք պարունակում են որոշ հետաքրքրական

տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին տիրող իրավիճակի վերաբերյալ: Նշված երկու գրքերը ներկայացնող սույն հետազոտությունը կատարվել է պատմահամեմատական և համադրական-վերլուծական մեթոդով: Ցուցաբերվել է նաև քննադատական մոտեցում աշխատություններում տեղ գտած մի շարք տեսակետների, սխալ տեղեկությունների և մեկնաբանությունների վերաբերյալ:

ՔՆՆԱԲԿՈՒՄ

Մոուզես Փեյսն Փերմըլին ծնվել է ԱՄՆ-ում 1834 թ., սովորել է Վերմոնթի համալսարանում, ստացել է նաև բժշկական կրթություն, ԱՄՆ քաղաքացիական պատերազմի առաջին տարիներին կամավորական ջոկատներից մեկում ծառայել է որպես քահանա: 1863 թ. որպես բողոքական քարոզիչ ժամանել է Օսմանյան կայսրություն և գրեթե ողջ կյանքն անցկացրել այստեղ:

Մոուզես Փերմըլին, ինչպես շատ այլ միսիոներներ, իրենց առաքելությունը կատարում էին ընտանիքի հետ: Իր միսիոներական գործունեության ընթացքում հիվանդանում և մահանում են նախ վերջինիս երկու մանկահասակ աղջիկներից մեկը, ապա նաև կինը: Քանի որ Էրզրումում բողոքականների համար նախատեսված գերեզման այդ շրջանում չի եղել վերջիններիս հողարկավորում են միսիոներական կայանի բակում: Հետագայում թուրքական իշխանությունների կողմից հատուկ տարածք է հատկացվում բողոքականների գերեզմանոցի համար և նրանց մարմինները ևս տեղափոխվում են այնտեղ (**Parmelee Payton M., 1888**):

Մոուզես Փերմըլին իր միսիոներական գործունեությունը հիմնականում իրականացրել է Էրզրումում: Հետագայում հաստատվել է Տրապիզոնում, որտեղ էլ ականատես է եղել Ադրուլ Համիդի կազմակերպած հայկական կոտորածներին՝ փորձելով իր նպաստը բերել հալածվող հայերի փրկության գործին: Վերջինս մահացել է 1902 թ. Բեյրութում, ուր մեկնել էր բուժման նպատակով: Մոուզես Փերմըլիի միտներական առաքելությունը շարունակել է դուստրը՝ Ռութ Ազնիվ Փարմըլին, որը բժիշկ-միսիոներ էր և մարդասիրական գործունեություն է իրականացրել Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության

տարիներին: Նա որպես ականատես կարևոր վկայություններ է թողել հայերի կոտորածների վերաբերյալ (**Parmelee A. Ruth, 2002**):

* * *

Մոուզես Փերմըլին իր միսոներական գործունեության ընթացքում հրատարակել է երկու հուշագրությունների ժանրին պատկանող գրքեր: 1868 թ. Բոստոնում հրատարակվում է վերջինիս առաջին գիրքը՝ «Կյանքի տեսարանները Արարատի լեռների շրջանում» (*Life Scenes Among the Mountains of Ararat*) (**Parmelee Payton M., 1868**) վերնագրով, իսկ քսան տարի անց՝ 1888 թ-ին երկրորդը, որը կրում էր «Տունն ու աշխատանքը Եդեմի գետերի մոտ» (*Home and work by the rivers of Eden*) (**Parmelee Payton M., 1888**) խորագիրը:

Այս երկու աշխատանքները, ինչ որ իմաստով, փոխլրացնում են միմյանց, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է իր միսիոներական գործունեությանը հայերի շրջանում, միաժամանակ հաղորդելով տեղեկություններ հայերի կենցաղի, սովորությունների, կրոնի, լեզվի, մշակույթի, Օսմանյան կայսրությունում տիրող վիճակի ու բարքերի և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ: Քանի որ հեղինակի միսիոներական գործունեության կենտրոնը Էրզրումն էր և դրա շրջակայքը, այդ պատճառով երկու գրքերում էլ ավելի մեծ տեղ է հատկացված հենց Էրզրումին:

Հեղինակն իր առաջին գրքի ներածական մասում նշում է, որ այդ փոքրիկ հատորը. «...համեստ փորձ է որոշ չափով բավարարելու միսիոներական առաքելությունների ընկերների այն ուժգին և համընդհանուր ցանկությունը, որը վերաբերում է միսիոներների գործունեության տարածքներում բնակվող ժողովուրդների բարքերին ու սովորություններին, երկրների ֆիզիկական առանձնահատկություններին, կյանքին, ճանապարհորդության եղանակներին և այն առօրյա, երբեմն նույնիսկ աննշան թվացող դրվագներին, որոնց նրանք մշտապես առնչվում են» (**Parmelee Payton M., 1868**): Հեղինակը նշում է նաև, որ աշխատությունը չի հավակնում տալ Արարատի լեռների շրջակա կյանքի ամբողջական նկարագրությունը:

Քանի որ Արևելքը և այնտեղ ապրող ժողովուրդներն ամերիկացիների համար մնում էին հեռավոր և անձանոթ, միսիոներների նման աշխատանքները

հետապնդում էին նաև ճանաչողական նպատակներ: Դրանցով հեղինակները փորձում էին ընթերցող լայն շրջանակներին, նախ և առաջ ամերիկյան հասարակությանը, ներկայացնել ոչ միայն միսիոներների կատարած աշխատանքները, այլ նաև տվյալ երկիրը, մշակույթը և ժողովրդին: Պատահական չէ, որ այս աշխատությունների մեջ պարբերաբար անդրադարձ էր կատարվում Օսմանյան կայսրության և այնտեղ ապրող ժողովուրդների պատմությանը (**Parmelee Payton M., 1888**): Այդ պատճառով է նաև, որ տրամադրված տեղեկատվությունը հաճախ խորքային չէին:

Միսիոներների Հայաստանին նվիրված աշխատությունները կարելի բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ այն գրքերն ու հոդվածներն են կամ աշխատությունների առանձին հատվածներ, որտեղ հեղինակներն իրենց հայտնի տարբեր աղբյուրների հիման վրա ներկայացնում են Հայաստանի անցյալ պատմությունը: Երկրորդ խմբում կարելի է ներառել այն անդրադարձներն ու աշխատությունները, որոնք հեղինակները գրել են որպես ժամանակակից ականատեսներ: Վերջին տիպի աշխատությունների պատմագիտական արժեքն ավելի բարձր է և դրանց մի մասն անշուշտ ունեն աղբյուրագիտական արժեք և կարող են օգտագործվել հայոց պատմության տվյալ ժամանակաշրջանի մի շարք հարցերի ուսումնասիրման համար:

Մուուգես Փերմըլին ևս իր գրքերի տարբեր հատվածներ նվիրել է հայերի անցյալ պատմությանը: «Կյանքի տեսարանները Արարատի լեռների շրջանում» աշխատության 10-րդ գլուխը վերնագրված է «Հայերը»: Հեղինակը նշում է, որ այս գլուխը շարադրելու համար մեծապես պարտական է մեկ այլ միսոներ՝ վերապատվելի Վիլիամ Քլարկի (William Clark) «The New Englander» ամսագրում տպագրած հոդվածաշարին (**Clark W., 1863**): Այս գլխում հեղինակը խիստ համառոտ անդրադառնում է հայ ժողովրդի ծագմանը, անցյալին ու ներկա իրավիճակին: Վերջինս նշում է, որ ներկայում էլ հայերն ունեն «...լավ մտավոր կարողություններ, ձեռներեց են ու էներգիայով լեցուն» (**Parmelee Payton M., 1868**):

Ամերիկացի միսոներներին Հայաստանը հետաքրքրում էր նաև աստվածաշնչյան պատմությունների, երկրային դրախտի, Արարատին և

քրիստոնեական այլ սրբազան վայրերին հաղորդակից լինելու տեսանկյունից: Մոուզես Փերմըլին ևս իր նկարագրություններում հաճախ զուգահեռներ է անցկացնում իր այցելած կամ տեսած վայրերի և դրանց աստվածաշնչյան տարբերակների միջև (**Parmelee Payton M., 1868**):

Իր «Տունն ու աշխատանքը Եդեմի գետերի մոտ» (Home and work by the rivers of Eden) գրքի ներածական մասում հեղինակը նշում է, որ իր նպատակն է տալ տեղեկություններ այն շրջանի վերաբերյալ, որը հավանաբար համարվում է «մարդկության օրրանը», իսկ առաջին գլուխը վերնագրված է «Դրախտի գետերն ու տները»: Այստեղ հեղինակն անդրադառնալով Էրզրումին՝ համարելով, որ այն գտնվում էր երկրային դրախտին մոտ, քանզի նրանից ոչ հեռու սկիզբ են առնում աստվածաշնչյան երկրային դրախտի չորս գետերը: Էրզրումից ոչ հեռու է գտնվում նաև Նոյի տապանի հանգրվան Արարատը (**Parmelee Payton M., 1888**):

Գրքերը համեմված են նաև բնության տեսարանների և շրջակա միջավայրի գեղարվեստական բնույթի նկարագրություններում: Պետք է նշել, որ նման աշխատություններին հաճախ բնորոշ է շարադրանքի նման ոճը: Հավանաբար հաշվի է առնվել ընթերցողների պահանջմունքը, քանի որ նմանատիպ գրքերը հասցեագրված էին ընթերցող լայն շրջանակներին: Ամերիկացի ընթերցողին միայն փաստերով և վիճակագրական տեղեկություններով լեցուն աշխատությունները քիչ ծանոթ կամ գրեթե անծանոթ երկրների և ժողովուրդների մասին պակաս հետաքրքիր կլինեին:

Պատմագիտական տեսակետից արժեքավոր են այն աշխատությունները, որտեղ ավելի մեծ տեղ են հատկացված ականատեսի տեսած ու արձանագրած փաստերին ու իրադարձություններին և ավելի սակավ են գեղարվեստական զեղումները: Ցավոք, իր գրքերում Մոուզես Փերմըլին երեբեմն որպես կանատես չի հայտնում շատ կարևոր մանրամասներ, ի տարբերություն նմանատիպ շատ աշխատանքների, որն անշուշտ ավելի կբարձրացներ դրանց աղբյուրագիտական արժեքը:

Հեղինակի երկու գրքերում էլ առկա են նկարներ, որտեղ պատկերված են տարբեր քաղաքների ընդանուր տեսարաններ, տարբեր ազգությունների

ներկայացուցիչներ, աշխատանքային գործիքներ, Օսմանյան կայսրությունում տարածված փոխադրամիջոցներ և այլն:

Հաշվի պետք է առնել նաև այն, որ միսիոներներն իրադարձություններն ու երևույթները նկարագրում և վերլուծում էին իրենց սեփական կրոնադավանական պատկերացումների և ընկալումների տեսանկյունից:

Այս գրքերում հանդիպում են նաև վրիպակներ ու փաստակն սխալներ, իրադարձություններն ու փաստերը, հատկապես հայոց եկեղեցու և դավանանքին վերաբերող հատվածները, շարադրված են բողոքական աշխարհակալման տեսանկյունից:

* * *

Միսիոներ Մոուզես Փեյսն Փերմըլի Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք է ժամանում 1863 թ. հուլիսին (**Parmelee Payton M., 1868**): Հեղինակի «Կյանքի տեսարանները Արարատի լեռների շրջանում» գրքի առաջին երկու գլուխները նվիրված են իրենց ժամանմանը և Կոստանդնուպոլսի համառոտ նկարագրությանը (**Parmelee Payton M., 1868**): Ժամանումից անմիջապես հետո, հեղինակը, չնայած Պոլսի գեղեցկությանն ու հետաքրքրությանը, շտապում է շարունակել իր ճամփորդությունը դեպի Արարատյան լեռների շրջան, որն իր աշխատության նկարագրությունների հիմնական նպատակն է հանդիսանում:

Շուտով նրանք շոգենավով ժամանում են Տրապիզոն, այնտեղից էլ ցամաքային լեռնային ճանապահրներով ուղեկցորդների ուղեկցությամբ հասնում են Էրզրում՝ ճանապարհին անցնելով Բաբերդով (**Parmelee Payton M., 1868**):

Առաջին ամերիկացի միսիոներները, որոնք 1830 թ. եղել էին Էրզրումում, վերապատվելիներ Սմիթն ու Դույթն էին (**Հովհաննիսյան Է., 2024**): Այստեղ դեռևս 1839 թ. գործում էր ամերիկյան բողոքական միսիոներական կայան (**Parmelee Payton M., 1868**), որի ներկայացուցիչները դիմավորում են Մոուզես Փերմըլին և իր կնոջը՝ տրամադրելով համապատասխան կացարան: Էրզրումի միսիոներական կայանի գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցվել էր Ղրիմի պատերազմի շրջանում և կրկին վերականգնվել 1862 թ. (**Parmelee Payton M., 1868**):

Էրզրումը հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում ամերիկացի բողոքականների հիմնական կայանը, որտեղից էլ վերջիններս իրականացնում էին իրենց քարոզչությունը հայերի շրջանում:

Իր երկու աշխատություններում Մուուգես Փերմըլին հաճախակի է անդրադառնում Էրզրումին ու նրա հասարակական, տնտեսական կյանքին: Իր առաջին գրքում հեղինակը նկարագրում է Էրզրումի խստաշունչ կլիմայական պայմանները՝ այն համարելով. «... ամենաառողջարար կլիման աշխարհում» (**Parmelee Payton M., 1868**):

Վերջինս նկարագրում է Էրզրումի բերդի անառիկ պարիսպները՝ նշելով որ անգամ հրազենի և հրանոթի կիառման պայմաններում դրանք բավականին ամուր էին անհրաժեշտ դիմադրության համար: Անդրադարձ է կատարում քաղաքի տներին, դրանց կառուցվածքին, բակերին ու ներքին հարդարանքին, ավանդական թոիրին ու դրա գործածությանը, լավաշի պատրաստմանը և առհասարակ տեղի հայերի առօրյա կյանքին (**Parmelee Payton M., 1868; 1888**): Քանի որ տների տանիքները հարթ էին և հողով պատված, գարնանը դրանք պատվում էին կանաչով և ամբողջ քաղաքը ստանում էր կանաչ գույն: Հարթ տանիքներ չունեին քաղաքի միայն մի քանի շենքեր՝ 2-3 եկեղեցի և փաշայի պալատը:

Էրզրում քաղաքում էր կենրոնացած տարածաշրջանի ողջ առևտուրը: Հեղինակն անդրադառնում է քաղաքի առևտրային կյանքին, Էրզրումի արևելյան տիպի շուկաներին, այնտեղ տիրող մթնոլորտին, վաճառվող ապրանքներին և այլն (**Parmelee Payton M., 1868**): Քաղաքի շուկաներում էին գտնվում տարբեր արհեստանոցներ, շրջակա գյուղերից գյուղացիներն այստեղ էին բերում իրենց ապրանքերը փոխանակման համար, քաղաքի շուկաներում էր կատարվում նաև դրամափոխանակումը:

Էրզրումի մասին անդրադարձները բավականին շատ են նաև հեղինակի երկրորդ գրքում՝ «Տունն ու աշխատանքը Եդեմի գետերի մոտ»: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է նաև Էրզրում և Կարին անվանումների ստուգաբանությունները (**Parmelee Payton M., 1888**):

Մոուզես Փերմըլին մեջբերումներ անելով Էրզրումի անգլիացի հյուպատոսի «Whiffs from Ararat» հոդվածից՝ անդրադառնում է նաև տեղի երկրաշարժերին (**Parmelee Payton M., 1888**):

Հեղինակի հավաստմամբ 1870-ական թթ. սկզբներին Էրզրումն ունեցել է մոտ 60 հազար բնակիչ: Քաղաքի և շրջակա շուրջ հարյուր գյուղերի համար գործել են 3 ամերիկացի միսիներներ (**Parmelee Payton M., 1888**): 1879 թ. դրությամբ Էրզրում քաղաքի բողոքական համայնքի թիվն հասնում է 150-ի (**Parmelee Payton M., 1888**):

Էրզրումում միսիոներները բացել էին դպրոց տղաների համար, որտեղ պատրաստում էին քարոզիչներ: Աշակերտները ուսման ընթացքում կիրակի օրերին մեկնում էին հարևան գյուղերը քարոզչություն անելու: Մոուզես Փերմըլի վկայությամբ վերջիններս գյուղերում հաճախ հանդիպում էին ագրեսիվ վերբերմունքի: Էրզրումի միսիոներների դպրոցի համար շուտով կառուցվում է սեփական շենք (**Parmelee Payton M., 1888**):

Միսիոներներին անգլիացի հյուպատոսի աջակցությամբ հաջողվում է տեղի բողոքական եկեղեցուն կից կառուցել զանգակատուն, թեև թուրքերը դեմ էին և որպես կանոն չէին թույլատրում զանգեր հնչեցնել եկեղեցիներում (**Parmelee Payton M., 1888**):

Էրզրումն անստիճանաբար վերածվում է կարևոր միսիոներական կենտրոնի: 1864 թ. հունիսին Էրզրումում տեղի է ունենում Արևելյան Թուրքիայի միսիայի բողոքական միսիոներների ժողով, որին ներկա են գտնվում տարբեր քաղաքներից միսիոներներ իրենց ընտանիքներով: Նման ժողովներ տեղի էին ունենում ամեն տարի տարբեր քաղաքներում (**Parmelee Payton M., 1868**): Ժողովին քննարկվել են տարբեր հարցեր իրենց առաքելության արդյունավետ կազմակերպման ուղղությամբ: Քննարկվող հարցերից մեկն էլ հանդիսացել է, արդյոք իրենք պետք է կրոնական գրականությունը վաճառեն թե անվճար նվիրեն: Վերջինիս վկայությամբ անվճար նվիրվող գրքերը տեղացիների կողմից հաճախ օգտագործվում էին որպես թուղթ, ուստի որոշվում է, որ դրանք պետք է վաճառվեն: Քննարկվում է տեղացի հովիվներին ու քարոզիչներին կրթելու հարցը:

Քննարկվում է նաև ամերիկացի միսիոներների կողմից հիմնադրված եկեղեցիների ֆինասավորման խնդիրը և որոշվում է, որ աստիճանաբար պետք է այդ հարցը դրվի տեղացի բողոքական քրիստոնյաների վրա: Հեղինակը նշում է, որ որոշ ժամանակ անց Թուրքիայում գործող բողոքական եկեղեցիները արագորեն դարձան անկախ, այսինքն նրանք այլևս ֆինանսական կախվածություն չունեին ամերիկացի միսիոներներից և պահվում էին ձևավորված բողոքական համայնքների հաշվին (**Parmelee Payton M., 1888**):

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբին ևս Սոուզես Փերմըլին գտնվել է Էրզրումում: Այդ ժամանակ տեղի բողոքական միսիան բաղկացած է եղել 16 անձից, որից 13-ը եղել են կանայք և երեխաներ: Պատերազմի պատճառով վերջիններս տեղափոխվում են Տրապիզոն: Էրզրումում մեկական միսիոներ պետք է հերթափոխեր պատերազմի ընթացքում (**Parmelee Payton M., 1888**):

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի, ռուսների կողմից Էրզրումի գրավման մասին տեղեկությունները ևս տեղ են գտել Փերմըլիի երկրորդ գրքում (**Parmelee Payton M., 1888**):

Բողոքական միսիոներները, որպես կանոն, իրենց աշխատություններում և զեկուցագրերում մեծ տեղ էին հատկացնում հայոց եկեղեցուն: Սոուզես Փերմըլին ևս իր գրքերի մի քանի գլուխներ նվիրել է հայոց եկեղեցուն, նրա ծիսակարգին, տոներին, նվիրապետական համակարգին (**Parmelee Payton M., 1868**):

Ինչպես մյուս միսիոներների պարագայում, այստեղ ևս հանդիպում ենք քննադատական, երբեմն էլ քամահրական և կոպիտ արտահայտությունների եկեղեցական համակարգի և հայ հոգևորականների հասցեին (**Parmelee Payton M., 1868**): Հեղինակն առաքելական դավանանքն համարում է. «...անահավատ և կռապաշտ կրոն, որը սխալմամբ անվանվել է Քրիստոնեություն» և իր առաքելությունն է համարում դրա դեմ պայքարելը (**Parmelee Payton M., 1868**):

Որպես ականատես վերջինս նկարագրում է Էրզրումի հայկական եկեղեցում Սուրբ ծննդյան արարողությունը: Եկեղեցում արարողությունների ժամանակ կանանց և տղամարդկանց համար առանձնավցած են եղել առանձին հաստիակներ:

Նրա հավաստմամբ Էրզրումի հայկական եկեղեցին եղել է քաղաքի ամենամեծ շինությունը (**Parmelee Payton M., 1868**):

Մոուզես Փերմըլին նկարագրություններում կարևոր տեղ են զբաղեցնում տեղացիների առօրյա կյանքին ու կենցաղին անդրադարձները:

Միսիոներները հաճախ էին իրականացնում տարբեր ուղևորություններ դեպի Էրզրումի շրջակա գյուղեր, ինչպես նաև կայսրության արևելյան նահանգների մի շարք քաղաքներ: Այդ այցերը հետապնդում էին թե՛ քարոզչական և թե՛ ճանաչողական նպատակներ: Հեղինակը հավաստմամբ, թեև դեպի Արևելյան Հայաստան կատարած գաղթին, Էրզրումի գյուղերի մեծ մասը շարունակում էին մնալ հայաբնակ (**Parmelee Payton M., 1868**): Տեղացիները հիմնական զբաղմունքը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը (**Parmelee Payton M., 1868**):

Գյուղական տները գրեթե ունեին գրեթե նույն կառուցվածքն ինչ Քսենոֆոնի նկարագրած ժամանակներում: Մարդիկ ապրում էին ընտանի կենդանիների հետ մեկ հարկի ներքո: Միսիոներներին այցերից մեկի ժամանակ հյուրասիրում են սուրճ և շաքար: Ընթրիքի սեղանը ավելի քան պարզ էր, հյուրասիրում են լավաշ, պանիր, ինչպես նաև մածուն: Սեղանին դրված չի եղել անգամ պատառաքաղ ու գդալ: Հյուրերը մածունը կերել են տեղացիների նման՝ լավաշով ուղղակի ընդանուր ավսեից (**Parmelee Payton M., 1868**):

Հեղինակն հաճախ է անդրադառնում հայկական ամուսնաընտանեկան սովորույթներին, հայկական նահապետական ընտանիքներին: Վերջինս նշում է, որ հայերի շրջանում տարածված էր վաղ տարիքից երեխաների նշանադրությունն ու ամուսնությունը: Աղջիկների դեպքում ամուսնության տարիքը երբեմն հասնում է 10-11 տարեկանը: Տարածված էր նաև ավելի վաղ տարիքում նշանադրելու սովորույթը: Մոուզեսը փաստում է, որ հայերը ավելի կարևորություն տալիս էին տղա երեխաներին: Վերջինիս պնդմամբ, երբ որևէ մեկին հարցնում ես, թե քանի երեխա ունի, որպես կանոն նշում են տղա երեխաների թիվը: Գրեթե բոլոր հայկական գյուղերում կային դպրոցներ տղաների համար, իսկ աղջիկների համար դրանք հազվադեպ էին: Հեղինակի հավաստմամբ միսիոներների ջանքերով

աղջիկների կրթության նկատմամբ հետքերը սկսեց աստիճանաբար աճել, ինչպես նաև հասարակության մեջ շատ նահապետական սովորույթների սկսեցին նահանջել (**Parmelee Payton M., 1868**):

Հեղինակը նկարագրում նաև բազմաթիվ այլ սովորույթներ: Դրանցից մեկի համաձայն օրինակ նորածին աղջկա ճակատին կամ վզին շղթայի վրա ամրացվել են ոսկե մետաղադրամներ, որոնք ընթացքում ավելացվել են: Հետագայում դա դառնել է աղջկա օժիտի մի մասը, որն անգամ իր ապագա ամուսինը որևէ դեպքում չէր կարող վերջնել կնոջից: Հեղինակի վկայությամբ կանայք դրանք պահպանում էին այրիանալու կամ այլ դժբախտությունների ժամանակ օգտագործելու նպատակով: Կանայք կարող էին նաև չստորագրել տան վաճառքի փաստաթղթերը՝ դրանով կանխելով գործարքը (**Parmelee Payton M., 1888**): Այս ամենը հետաքրքիր փաստեր են, որոնք վկայում են հայկական հայրիշխանական բնույթի ընտանիքներում կանանց ամրագրված որոշակի իրավունքների մասին:

Հեղինակի դիտարկմամբ Պոլսում հայ կանայք ավելի առաջադեմ էին, կրթված և հասարակական կյանքում ունեին ակտիվ դերակատարում, հագնում էին եվրոպական հագուստներ: Եվրոպական հագուստները տարածված էին նաև Տրապիզոնի հայ կանանց շրջանում: Սակայն ներքին գավառներում դրությունը մի փաթիլ այլ էր: Անգամ Էրզրումում կանայք միայնակ փողոց դուրս չէին գալիս, շուկա չէին գնում, կրում էին հատուկ հագուստ (ehram), որը փակում էր կանաց դեմքը, բացի աչքերից: Մոուզես Փերմըլիի վկայությամբ գյուղական վայրերում կանայք ոչ միշտ էին դեմքերը ծածկում, բացառությամբ նշանվածների կամ նոր ամուսնացածների: Սակայն վերջիններիս ազատությունները շատ ավելի սահմանափակ էին, քան քաղաքայիններիս (**Parmelee Payton M., 1888**):

Խուսում է կանանց կրթության ուղղությամբ միսիոներենի իրականացրած ջանքերի մասին: Մոուզես Փերմըլիի հավաստմամբ այդ ջանքերը ոչ միայն ուղղակի, այլ նաև անուղղակի հետևանքներ ունեցան: Այդ տարիներին հայոց եկեղեցին ևս սկսում է ուշադրություն դարձնել կանանց կրթության հարցերին և Էրզրումում բացվում է աղջիկների դպրոց, որի համար հետագայում առանձին շենք

է կառուցվում, ուր ուսանում էին ավելի քան հարյուր աղջիկներ (**Parmelee Payton M., 1888**):

Մոուզեսը հետաքրքիր մանրամասներով նկարագրում է նաև հայկական հարսանիք, որին անձամբ ներկա է եղել (**Parmelee Payton M., 1868**):

Բողոքական քարոզիչը քննադատելով մի շարք նահապետական սովորույթներ, որոնք պահպանվել էին հայերի շրջանում, գովաբանում է դրանցից մեկը, երբ որդիները պարտավոր էին հոգ տանել իրենց տարեց ծնողների նկատմամբ (**Parmelee Payton M., 1868**):

Մոուզես Փերմըլին նկարագրում է նաև տեղացիների գերեզմաններն և թաղման ծեսերը: Վերջինս նշում է, որ Էրզրումը բոլոր կողմերից պատված էր քրիստոնեական և մահմեդական գերեզմանոցներով: Տեղի հայերի շիրմաքարերի վրա կամ խաչ էր քանդակված կամ էլ գառան գլուխ, որը խորհրդանշում էր «Աստծո գառ» հասկացությունը (**Parmelee Payton M., 1868**):

Մոուզես Փերմըլիի գրքերը պարունակում է ազգագրական բնույթի բազմաթիվ այլ հետաքրքիր նյութեր: Կան առօրյա կյանքի բազմաթիվ դրվագների նկարագրություններ, ուտելիքի պատրաստման, սեղան նստելու, հյուրասիրության, բաղնիք այցելության, ազգային տոների, տոմարի (**Parmelee Payton M., 1888**) և այլն:

Միսունները իրենց հետ բերում էին նաև կենցաղին վերաբերող նորամուծություններ: Մոուզես Փերմըլիի հավաստմամբ միսունների միջոցով Էրզրումում հայտնվեցին և սկսեցին պատրաստվել առաջին թիթեղյա վառարանները, կիրառվել անագե կենցաղային իրեր, վերջիններս սկսեցին լայնորեն կիրառել նաև ապակիներ պատուհանների համար (**Parmelee Payton M., 1888**):

Ինչպես արդեն նշվեց, մսիսիոներական գործունեության բերումով Մոուզես Փերմըլին այցելում է նաև Արևմտյան Հայաստանի և շրջակայքի մի շարք քաղաքներ ու բնակավայրեր և հաղողում կարևոր տեղեկություններ:

Նման այցերից մեկի ժամանակ վերջինս լինում է Արաբկիրում և Հարպուտում²: Հեղինակն Արաբկիրը համարում է շատ գեղեցիկ քաղաք, որտեղ, ի տարբերություն Էրզրումի, տները միմյանց կպած չէին, այլ կառուցված էին առանձին-առանձին, ունեին սեփական այգի, որտեղ հիմնական ծառատեսակը թթենին էր: Քաղաքը շրջապատված էր այգիներով և հեռվից նման էր անտառի, սակայն Էրզրումի համեմատ այնտեղ ավելի շոգ էր (**Parmelee Payton M., 1868**): Արաբկիրում միսոներները ակտիվ գործունեություն էին իրականացնում, արդեն ձևավորվել էր բողոքական համայնք, կառուցվել էր երկու մատուռ և դպրոց: Ամերիկացի միսիոներներն արդեն հեռացել էին քաղաքից՝ իրենց գործը թողնելով տեղում ձևավորված համայնքի ներկայացուցիչներին (**Parmelee Payton M., 1868**): Միսոներները բավականին հաջողություններ էին արձանագրել նաև Խարբերդում, որտեղ բողոքական քարոզիչներ պատրաստող կրոնական դպրոցից բացի, հիմնվել էր նաև աղջիկների համար դպրոց (**Parmelee Payton M., 1868**):

Կնոջ առողջական խնդիրներով պայմանավորված Մոուզես Փերմըլին 1866 թ. աշնանը ընտանիքով ժամանակավոր տեղափոխվում է Տրապիզոն: Այստեղ գտնվելու ընթացքում վերջինս նավակով ուղևորություններ է կատարում Տրապիզոնից ոչ հեռու ծովեզրին գտնվող մի քանի քաղաքներ՝ Կերասուն, Օրդու և կրկին տրամադրում տեղեկություններ այդ քաղաքների վերաբերյալ (**Parmelee Payton M., 1868**): Միսիոներների քարոզչության արդյունքում առաջին բողոքական համայնքները ձևավորվել էին նաև Սև ծովի առափնյա բնակավայրերում ապրող հույների շրջանում (**Parmelee Payton M., 1888**): Ամերիկացի բողոքական միսիոներների առաջին կայանը Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում հիմնադրվել էր հենց Տրապիզոնում 1835 թ. և հիմնականում նպատակ ուներ գործել հայերի շրջանում: 1877 թ. դրությամբ քաղաքի 40 հազար բնակիչներից 3 հազարը հայեր էին, հույների թիվը մոտ 7 հազար էր (**Parmelee Payton M., 1888**):

² Խոսքը Խարբերդի մասին է:

Դեպի Պարսկաստանի սահման կատարած այցի ընթացքում հեղինակը հայկական գյուղերից բացի այցելում է նաև քրդական գյուղեր: Մոուզես Փերմըլին տեղեկացնում է, որ իրեն հայտնի է, որ Աստվածաշունչը թարգմանվել էր հայատառ քրդերենով, ոչ միայն քրդերի շրջանում քրիստոնեությունը տարածելու, այլ նաև քրդախոս հայերի համար: Վերջինիս հավաստմամբ քրդական որոշ շրջանակներ անգամ պատրաստ են եղել հետևել բողոքականությանը, որն ավելի շատ հետապնդել է քաղաքական նպատակներ (**Parmelee Payton M., 1888**):

Երբ այցելում են Բայազետ, ակնատես են լինում, որ քաղաքը մեծապես տուժել էր վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից, իսկ բնակչության մի մասը գաղթել էր: Այստեղից միսիոներները ցանկանում են անցնել Ռուսական կայսրության սահմանը, սակայն վերջիններիս անձնագրերի վավերացված չլինելու պատճառով հնարավոր չի լինում դա անել (**Parmelee Payton M., 1888**):

Մոուզես Փերմըլին անցնում է նաև հայկական Պարտեզ քաղաքով, որը իր տաք կլիմայի պատճառով հարուստ էր մրքատու այգիներով (**Parmelee Payton M., 1888**): Վերջինիս տպավորում է նաև Կարսը: Նա միսիոներական գործունեության տեսակետից Կարսն համարում է «ստրատեգիական կետ», քանի որ այն ուներ մեծ թվով հայ բնակչություն և հանդիսանում էր Ռուսաստանին սահմանակից քաղաք (**Parmelee Payton M., 1888**): Նրա վկայությամբ Կարսն ունեցել է շուրջ 10 հազար բնակչություն, այնտեղ գործել է հայկական դպրոց և լիցեյ:

Մոուզես Փերմըլին 1870-ական թթ. սկզբներին Բիթլիս այցի ժամանակ նշում է, որ տեղի քրիստոնյաները հագնվում էին քրդերի պես, կրում նույն զենքերը և անգամ խոսում քրդերեն: Թեև հաճախ տեղի հայերը ճնշումների էին ենթարկվում քրդերի կողմից, սակայն, նրա վկայությամբ, երկու ժողովուրդներին հիմնականում հաջողվել էր ապրել կողք-կողքի խաղաղ պայմաններում (**Parmelee Payton M., 1888**): Բիթլիսում ևս գործել են բողոքական միսիոներներ և ձևավորվել էր բողոքական համայնք (**Parmelee Payton M., 1888**):

Բիթլիսից նա այցելում է Մարդին քաղաք, որտեղ մուսուլմանները հիմնականում արաբներ էին, իսկ քրիստոնյաները ասորիներ: Մոուզես Փերմըլին, հղում անելով Ամերիկյան խորհրդի «The missionary Herald» պաշտոնաթերթին,

նշում է, որ 1875 թ. դրությամբ Մարդին քաղաքն ունեցել է 16,386 բնակիչ, որից 3188-ը եղել են հայեր (**Parmelee Payton M., 1888**):

Մոուզես Փերմըլին լինում է նաև Վանում: Նրա բորոշմամբ վանեցիների տները, հագուստը, կենցաղն ու պահվածքը շատ ավելի բարձր ու քաղաքակիրթ էր, քան շատ այլ քաղաքների: Վանում ևս գործում էին ամերիկացի միսիոներներ, կար ձևավորված համյանք՝ իր եկեղեցիով ու դպրոցով (**Parmelee Payton M., 1888**):

Կարևոր է ընդգծել, որ միսիոներներին քաղաքից քաղաք իրենց ճամփորդությունների ընթացքում հիմնականում ուղեկցել են տեղական կառավարիչների կողմից տրամադրված զինված ոստիկան ուղեկիցները՝ զաբիթիները (zabiteh): Նրանք ունեցել են նաև իշխանությունների կոմից տրամադրված հատուկ գրություններ, որը ոչ միայն նպաստել է նրանց անվտանգ երթևեկին, այլ նաև այդ ընթացքում համապատասխան կացարանի և աջակցության տրամադրմանը (**Parmelee Payton M., 1888**): Այս ամենը ցույց է տալիս, որ միսիոներները Օսմանյան կայսրությունում վայելու էին պետական աջակցություն:

* * *

Ինչպես արդեն նշվել է, Մոուզես Փերմըլին իր երկու գրքերում էլ մեծ տեղ է հատկացնում միսիոներական գործունեության ներկայացմանը: «Տունն ու աշխատանքը Եդեմի գետերի մոտ» գրքի երկրորդ գլուխն ամբողջության նվիրված է դրան, իսկ յոթերորդ գլխում անդրադառնում է միասունների առօրյա պարտականություններին և կենցաղային կյանքին (**Parmelee M., 1888**):

Մոուզես Փերմըլիի հավաստմամբ 1868 թ. Էրզրումի միսիոներական կայանը վերկազմակերպվում է, նոր միսիոներներ են միանում Մոուզես Փերմըլիին, նախկինում տան մեջ գործող մատուռի փոխարեն նույն տեղում առանձին մատուռ է կառուցվում, որի կից սենյակներում ստեղծվում են դպրոցների՝ առանձին տղաների ու աղջիկների համար (**Parmelee Payton M., 1888**):

Վերջինիս գործունեության տարիներին Էրզրումում ու շջակայքում բողոքական աղոթարանների թիվը 5-ից հասել է 20-ի, իսկ հետևորդների թիվը 300-ից մոտ 1000-ի (**Parmelee Payton M., 1888**):

Միսիոներները հաճախ իրենց քարոզները հայերի շրջանում իրականացնել են թուրքերեն, սակայն նրանցից շատերը փորձել են սովորել հայերեն, որը կնպաստեր ավելի արդյունավետ աշխատանք իրականացնել հայերի շրջանում: Մոուզես Փերմըլին ինն ամիս տևած ջանքերից հետո կարողանում է կատարել իր առաջին հայերեն քարոզը: Երկու տարի տևած ջանքերից հետո է միայն նրան հաջողվում որոշակիորեն սովորել հայերեն, թեև իր իսկ պնդմամբ միսոներները լեզուն սկսում են սովորել առաջին օրից սկսած և երբեք էլ հնարավոր չի լինում այն կատարյալ տիրապետել (**Parmelee Payton M., 1868**):

Միսիոներները լայնորեն աշխարհաբար թարգանությամբ հրատարակում և տարածում էին նաև կրոնական գրականություն:

Մոուզես Փերմըլին «Կյանքի տեսարանները Արարատի լեռների շրջանում» գրքի 23-րդ գլխում, որը վերնագրված է «Հալածանքներ», անդրադառնում է բողոքականների նկատմամբ հալածանքներին: Այս ենթագլխի առաջին իսկ նախադասությամբ հեղինակը Թուրքիայում կրոնական ազատությունների վիճակը բնութագրում է «հիանալի» (**Parmelee M., 1868**): Ընթերցելով այդ հատվածը պարզ է դառնում, որ հեղինակը հալածանքներ ասելով նկատի ունի տեղացի առաքելական հայերի կողմից որոշակի բացասական վերաբերմունքը բողոքականություն ընդունած համաերկրացիների նկատմամբ: Այստեղ հեղինակը խոսում է բողոքականություն ընդունած Հովհաննես անունով մի գյուղացու նկատմամբ անհանդուրժողականության և միսիոներների ու թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ նրա իրավունքների վերականգնման և պաշտպանության մասին (**Parmelee M., 1868**): Այս ամենը կրկին ցույց է տալիս, որ բողոքականության տարածումը Օսմանյան կայսրության տարածքում վայելում էր բարձր հովանավորչություն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բողոքական միսիոներների առաջին այցից երեք տասնամյակ անց ամերիկացի բողոքական քարոզիչները հաստավել էին Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքներում և բազմաթիվ գյուղերում (**Parmelee M., 1888**)՝ ստեղծելով համայնքներ համախատասխան կառույցներով: 19-րդ դարի երկրորդ

կեսին Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես Էրզրումի տարածաշրջանում, ակտիվ միախոնեռական գործունեություն է իրականացնում Մոուզես Փերմըլին: Վերջինս իր գործունեությունը նկարագրում է իր հեղինակած հուշագրական ժանրին պատկանող երկու գրքերում: Դրանցում հեղինակը հիմնական շեշտադրում է կատրում իր քարոզչական գործունեության ներկայացմանը, սակայն որպես ականատես հաղորդում է նաև հետաքրքրական տեղեկություններ 19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի, արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային, կրթական կյանքի, սովորույթների, կենցաղի և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ:

Մոուզես Փերմըլիի հեղինակած գրքերն ունեն որոշակի պատմագիտական արժեք 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայոց պատմության մի շարք հարցերի ուսումնասիրման հարցում: Սակայն աշխատանքում տեղ են գտել մի շարք փաստական սխալներ, դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացված և մեկնաբանված են հեղինակի կրոնական պատկերացումների տեսանկյունից: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը Մոուզես Փերմըլիի գրքերը և դրանցում տեղ գտած որոշ փաստեր հայոց պատմության ուսումնասիրման աղբյուր կարող են հանդիսանալ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելու պարագայում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Թուրիկեան Վ. (1998)**, Նոր յայտնություններ Հայաստանեայց ավետարանական եկեղեցիին հիմնադրութեան եւ հիմնադիր անդամներուն մասին, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Հատոր ԺԸ, Պեյրութ, 1998, էջ 253-259:
2. **Հովհաննիսյան Է. (2024)**, Ամերիկացի բողոքական քարոզիչների առաջին ճամփորդությունը եւ ուսումնասիրությունները Հայաստանում 1830-1831 թթ., «Էջմիածին» կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր, Ս.Էջմիածին, ՁԱ տարի, համար Ա, էջ 120-132, (առաջին մաս), ՁԱ տարի, համար Բ, էջ 93-104, (երկրորդ մաս):

3. **Հովհաննիսյան Է. (2024)**, Ամերիկացի միսիոներ Հարիսոն Դուայթի հաղորդած տեղեկությունները Օսմանյան կայսրության հայության շրջանում բողոքականության տարածման վերաբերյալ, Հայագիտական հանդես, 2(65), էջ 237–285:
4. **Smith E., Dwight H. Gray Otis (1833)**, *Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewster, New York: Jonathan Leavitt ed.
5. **Arpee L. (1946)**, *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946*, New York., Armenian Missionary Association of America ed.
6. **Parmelee A. Ruth (2002)**, *A pioneer in the Euphrates Valley*. Princeton & London: Gomidas Institute ed.
7. **Parmelee Payton M.(1868)**, *Life scenes among the mountains of Ararat*. Boston: Mass. Sabbath School Society ed.
8. **Parmelee Payton M. (1888)**, *Home and work by the rivers of Eden*. Philadelphia: American Sunday School Union ed.
9. **Clark W. (1863)**, Armenian history. *The New Englander*, 22 (July), pp. 507–529; (October), pp. 672–698.
10. **William E. S. (1910)**, *The Story of the American Board*, Boston: The Pilgrim Press ed.

REFERENCES

1. **Tootikian V. (1998)**, Nor yaytnowt'iwnner Hayastaneayc avetaranakan ekegheciin himnadrowt'ean ew himnadir andamnerown masin /New Data about the founding of the Armenian Evangelical Church and its founding members/, Haigazian Armenological Review, volume 18, Beirut, 1998, pp. 253-259.
2. **Hovhannisyan E. (2024)**, Amerikaci boghoqakan qarozichneri ar'ajin twamp'ordowt'yowny' ew owsowmnasirowt'yownnery' Hayastanowm 1830-1831

- t't'. /The first travel and researches of American Protestant missionaries in Armenia in 1830-1831/, "Etchmiadzin" Theological and Armenological Journal, Etchmiadzin, January, 2024, pp. 120-132, (part one), February, pp. 93-104, (part two).
3. **Hovhannisyan E. (2024)**, Amerikaci misioner Harison Dowayt'i haghordac' teghekowt'yownnery' O'smanyann kaysrowt'yan hayowt'yan shrjanownm boghoqakanowt'yan tarac'man veraberyal /The reported information of the American missionary Harrison Dwight about the spread of Protestantism among the Armenians of the Ottoman Empire/, Hayagitakan Handes, Yerevan, 2 (65), pp. 237–285.
  4. **Smith E., Dwight H. Gray Otis (1833)**, Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewster, New York: Jonathan Leavitt ed.
  5. **Arpee L. (1946)**, A Century of Armenian Protestantism 1846-1946, New York., Armenian Missionary Association of America ed.
  6. **Parmelee A. Ruth (2002)**, A pioneer in the Euphrates Valley. Princeton & London: Gomidas Institute ed.
  7. **Parmelee Payton M. (1868)**, Life scenes among the mountains of Ararat. Boston: Mass. Sabbath School Society ed.
  8. **Parmelee Payton M. (1888)**, Home and work by the rivers of Eden. Philadelphia: American Sunday School Union ed.
  9. **Clark W. (1863)**, Armenian history. The New Englander, 22 (July), pp. 507–529; (October), pp. 672–698.
  10. **William E. S. (1910)**, The Story of the American Board, Boston: The Pilgrim Press ed.

**Information on Western Armenia and the Armenians Presented by the American
Protestant Missionary Moses Parmelee**

Conclusion

Key words and expressions: Moses Parmelee, American missionaries, Protestantism, Western Armenia, Armenians.

As a result of the missionary activities carried out by American Protestant missionaries, numerous Protestant communities were established in various settlements of Western Armenia during the 19th century. In the second half of the 19th century, Moses Payson Parmelee arrived in the Ottoman Empire intending to conduct missionary work among Western Armenians. He documented his activities in two volumes, published in the United States in 1868 and 1888, entitled *Life Scenes Among the Mountains of Ararat* and *Home and Work by the Rivers of Eden*, respectively.

In these works, the author primarily focuses on his missionary endeavors. In addition, they provide a wealth of valuable information concerning the social and cultural life, daily practices, customs, and various other aspects of Western Armenia and the Armenians. From this perspective, these publications hold significant historical and source-critical value for the study of the spread of Protestantism among Armenians, as well as for the investigation of numerous issues pertaining to 19th-century Armenian history.

This article examines the two aforementioned works. The study aims not only to assess their scholarly significance but also to highlight the subjective and ideological interpretations they contain, which are shaped by the author's theological perspectives and personal worldview.

Эдгар Оганнисян, Аветис Арутюнян

**Информация об Западной Армении и армянах, представленная американским
протестантским миссионером Моузесом Пармели**

Заключение

Ключевые слова и выражения: *Моузес Пармели, американские миссионеры, протестантское движение, Западная Армения, армянский народ.*

В результате миссионерской деятельности американских протестантских миссионеров в различных населённых пунктах Западной Армении в XIX веке сформировались многочисленные протестантские общины. Во второй половине XIX века Моузес Пейсон Пармели прибывает в Османскую империю с целью проведения миссионерской работы среди западных армян. Свою деятельность он описал в двух книгах, изданных в США в 1868 и 1888 годах, под названиями *Жизненные сцены среди гор Арарата (Life Scenes Among the Mountains of Ararat)* и *Дом и работа у рек Эдема (Home and Work by the Rivers of Eden)* соответственно.

В этих трудах автор в первую очередь представляет свою миссионерскую деятельность. Помимо этого, работы содержат множество ценных сведений о социальной и культурной жизни, быте, обычаях и ряде других аспектов Западной Армении и армян. С этой точки зрения, данные работы имеют значительную историко-научную и источниковедческую ценность для изучения истории распространения протестантизма среди армян, а также для исследования ряда вопросов истории армян XIX века.

В данной статье рассматриваются указанные две книги. Делается попытка не только оценить их значимость, но и выявить субъективные и идеологические интерпретации, содержащиеся в них, которые обусловлены теологическими взглядами и представлениями автора.

Էդգար Հովհաննիսյան - Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկան, պ.գ.թ., դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական սփյուռքի պատմություն, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության պատմության

հարցեր: Հեղինակ է շուրջ յոթանասուն գիտական հրապարակումների:
hovhannisyanedgar16@aspu.am

Ավետիս Հարությունյան- պատմական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ ի Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսորի պաշտոնակատար: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է՝ Առաջին աշխարհամարտ, հայ գաղթակա-նություն, Հայոց եղասպանություն, Վասպուրականի պատմություն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, հունգարերեն և գերմաներեն լեզուներով հրատարակված շուրջ 200 գիտական հոդվածների, գիտամեթոդական 3 ժողովածուների (համահեղինակությամբ), Հայոց եկեղեցու պատմության 10-րդ դասարանի դասագրքի (համահեղինակությամբ), avharutunyan@mail.ru

Эдгар Оганнесян - Декан факультета истории и общесоведения наук АГПУ им. Х. Абовяна, кандидат исторических наук, доцент. Сфера научных интересов: История армянской диаспоры, взаимоотношения Армения-Диаспора, История Католикосата Великого Дома Киликийского. Является автором около семидесяти научных публикаций. hovhannisyanedgar16@aspu.am

Ավետիս Արությունյան – К. и. н., профессор кафедры истории Армении Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна. Научные интересы: Первая мировая война, армянская эмиграция, Геноцид армян, история провинции Ван, историческая география Армении. Является автором 3-х монографий, около 200 научных статей, опубликованных на армянском, русском, английском, французском, персидском, венгерском и немецком языках, а также 2-х учебно-методических сборников (в соавторстве), учебника школы 10-го класса по истории Армянской церкви (в соавторстве, avharutunyan@mail.ru

Edgar Hovhannisyan - Dean of the Faculty of History and Social Sciences of the Armenian State Pedagogical University, PhD, Associate Professor. Scientific interests: History of the Armenian Diaspora, Armenia-Diaspora relationship, History of the

Catholicosate of the Great House of Cilicia. He is the author of about seventy scientific publications. hovhannisyanedgar16@aspu.am

Avetis Harutyunyan – Candidate of historic sciences, professor at the Chair of the History of Armenia at the State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Scientific interests: First World War, Armenian emigration, Armenian Genocide, history of Van province, historical geography of Armenia. He is the author of 2 monographs, about 200 scientific articles published in Armenian, Russian, English, French, Persian, Hungarian, and German languages, as well as 2 teaching methodical and teaching aid collections (co-authored), a 10th grade school textbook on the history of the Armenian Church (co-authored), avharutunyan@mail.ru

Խմբագրություն է ուղարկվել 04.12.2025թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 16.12.2025թ.

Հրատարակման է ներկայացվել 14.01.2026թ.